

ČLOVEŠKO TELO IN RASTLINE

Medsebojni odnosi med dvema sistemoma poimenovanja

Valerija B. Kolosova

137

IZVLEČEK

Prispevek prikazuje odnose med dvema sistemoma poimenovanj v tradicionalni slovanski kulturi: med deli telesa in rastlinami oziroma kako se imena prvih zrcalijo v imenih rastlin. Pri tem je avtorica kot izhodiščne enote uporabila dele telesa. Osredotočila se je na tri ravni: na jezikovno (uporabo imen delov telesa v fitonimih), na folklorno (etiološke zgodbe – izvor rastlin in človeškega telesa) in na obredno raven (dejanska in simbolična uporaba telesa ali njegovih delov zaradi vpliva na rastline; uporaba rastlin zaradi njihovih učinkov na telo, pravila in tabuji glede sajenja rastlin).

Ključne besede: etnobotanika, obred, semiotika, simbolika, tradicionalna slovanska kultura

ABSTRACT

The article presents the relations between two name codes in traditional Slavic culture: the names of body parts and those of plants or how the names of body parts are reflected in the plant name code. Three levels are presented: the level of language (that is the use of names of body parts in phytonyms), the level of folklore (etiological stories – the origin of plants from the human body) and the level of ritual (that is using–real and symbolical–human body or its parts to influence plants; on the other hand, plants are widely used to influence the human body; instructions and taboos about planting vegetables).

Key words: ethnobotany, ritual, semiotics, symbolism, traditional Slavic culture

V članku prikazujem odnose med dvema sistemoma poimenovanja v tradicionalni slovanski kulturi: med deli telesa in rastlinami oziroma kako se imena prvih zrcalijo v imenih rastlin.

Zbrano gradivo bi lahko oblikovala na več načinov. Lahko bi najprej opisala leksikalno raven, potem folklorno in na koncu še obredno raven; lahko bi izbrala neko lastnost kot enoto za opis. Vendar sem se raje odločila za dele človeškega telesa kot izhodiščne enote. To mi omogoča, da se izognem številnim ponovitvam, ker nas korelacija med rastlino in delom človeškega telesa na osnovi neke lastnosti pripelje (v idealnem primeru) do fitonima, folklornih besedil in do navodil o uporabi v ljudski medicini in v obredih.

Deli človeškega telesa

Glava

Fitonimi s sestavino *golova* (glava) se v glavnem nanašajo na rastline, ki imajo okrogle dele (cvetove, sadeže itd.): ruska *sobačija golova* (pasja glava) (Vlad.) je **navadni glavinec** (*Centaurea jacea* L.)¹; *adamova golova* (Adamova glava) (Sib.), *krasnogolovki* (rdeče glavice) (Kursk) je **poljski glavinec** (*Centaurea scabiosa* L.); ukrajinska *adamova golova* (Adamova glava) je **poljska možina** (*Eryngium campestre* L.) (Annenkov 1876: 90–91; Bulašev 1909: 349; Bejlina 1968: 422).

138

Kako so se navadni ljudje odzivali na učinek **pikastega mišjaka** (*Conium maculatum* L.), vidimo v naslednjih fitonimih: ruski *boligolov*, *golovolom*, ukrajinski *bolyholov*, srbsko *glavobolno zelje*, *boleglav*, *boliglav* (Avgustinovič 1853: 26; Machek 1954: 76; Čajkanović 1985: 151); učinek **velike trobelike** (*Cicuta virosa* L.) se zrcali v imenih *boligolov*, *golovolom* (Annenkov 1876: 98); **črni teloh** (*Helleborus niger*) je v srbsčini *glavobolka*, *glavobolčica*; priporočajo, da se ne prenese v hišo, ker povzroča glavobol (Čajkanović 1985: 75).

Tudi v ugankah ima rastlina lahko glavo, kot na primer v ruski uganki: *Oholo pozibava z rdečo glavo, ko stoji, in bode, ko leži* (osat) (Čubinskij 1877 (I, 2): 305).

Fitonim je pogosto povezan z zgodbo, ki razlaga izvor imena; to lahko razumemo kot dve inačici istega besedila z različno stopnjo podrobnosti. Tako so v Smolenski regiji **koprivolistni jetičnik** (*Veronica latifolia* L.) poimenovali *Ivan bezgolovj* (Brezglavi Ivan), ker je cvetni grozd višji od stebela, ki izgleda, kot da je odgriznjen. Etiološka legenda, ki razlaga to posebnost cvetlice, pravi: »Ko je dekle Janezu odrezalo glavo, se je šel pritožiti Devici z odsekano glavo na kopju. Devica ga je spremenila v jetičnik.« (Demič 1899: 1169)

Kot zgoraj omenjeno, se fitonimi s sestavino »*golova*« nanašajo na rastline, ki imajo okrogle dele, in na druge, ki povzročajo glavobol. Vendar "glavo" najdemo tudi pri rastlinah, ki se uporabljajo za zdravljenje glavobola. Včasih se skupini pokrivata: »Visoka in vitka, dve ali tri bele glave ima, *Adamova glava* pomaga proti glavobolu, poglej sem: na bregu raste, bodičasta vsa in z modrimi plodovi.« (Rodionova 2002: 38); ali ukrajinski *bolygolov* – **pikasti mišjak** (*Conium maculatum* L.): »Pri glavobolu namoči čelo z izvlečkom te rastline.« (Markovič 1891: 425)

Verjeli so tudi, da praznik svetnika lahko vpliva na obliko in rast zelenjave. Tako naj bi zelje posajeno na praznik *Ivana Golovytyja* (ukraj: Ivana glavatega oz. sv. Janeza, 25.V/7.VI) imelo velike glave (ukr.). Na ravni dejanj naj bi se ženske z obema rokama dotaknile glave, ker bodo potem zeljne glave velike in čvrste (Moroz 2000: 134).

¹ Vrstni red: slovanski fitonim(i) (ev. prevod), uradno slovensko ime (latinsko ime).

Lasje

Dlakavi repnjak se v poljščini imenuje *panieńczyne włosy* (dekličini lasje), ker se njegovi mešički po razcvetu prepletejo kot lasje (Usačeva 2000: 263). Drugi fitonimi so npr. ukrajinska *bogorodišna kosa* (Devičina kita), **čičkasti grahovec** (*Astragalus Cicer* L.); ukrajinska *bogomaterina kosa* (Devičina kita) je **poglela krčnica** (*Hypericum humifusum* L.); ukrajinska *boroda čortova* (hudičeva brada) je **navadni kokoševец** (*Vincetoxicum officinale* L.) (Bulašev 1909: 349).

Vzhodnoslovanski narečni fitonimi vrste *vološka*, *vološki* so etimološko povezani z lasmi (rušč. *volos*) in se na splošno nanašajo na rastline, pri katerih so posamezni deli dlakavi ali kosmati: **njivska detelja** (*Trifolium arvense* L.) (“kosmati zvonček”), **njivsko grabljišče** (*Scabiosa arvensis*) (“kosmato steblo in listi”), **navadni kokalj** (*Agrostemma githago*) (“siva in kosmata”), **barski griževец** (*Gnaphalium uliginosum* L.) (“bela kosmata rastlina”) (Zalesova, Petrovskaja 1898–1901 (2–4): 472, 513, 540, 949).

139

Obraz

Svetla točka (»oko«) sredi temne **divje vijolice** (*Viola tricolor* L.) je rodila nekaj značilnih fitonimov: v ruščini *vesjolye glazki* (vesele oči) (Volog.), *anjutiny glazki* (Anine oči) (Mosk., Kursk), v srbsčini *dikino oko* (divje oko), v bolgarskem narečju *divi ocheta* (divje oko) (Čajkanović 1985: 84). V ukrajinski legendi *rusalka* (mitološko bitje v podobi lepega dekleta) spremeni čednega mladeniča v plavico; cvet je živo modre barve, tako kot njegove oči (Markevič 1860: 86–87). Sodeč po narečnih imenih zanjo (v ruščini *glaznica*, *glaznaja trava*, *očanka*, *očnaja trava*, v ukrajiniščini *očanka*, v srbsčini *očanica*) so **navadno smetliko** (*Euphrasia officinale* L.) uporabljali za zdravljenje oči, ker je »v cvetu točka podobna očesu« (Annenkov 1876: 141). Da so navadno smetliko v glavnem uporabljali za zdravljenje oči, omenja tudi Machek (Machek 1954: 215).

Brstična konopnica (*Dentaria bulbifera* L.) ima podobna narečna imena v ruščini: *babji zuby*, *zubnica*, v poljščini: *babie zęby*, *zubowa bylina*, v srbsčini: *zubatka* in v lužiški srbsčini: *zubica* (ženski zob, zobno zelišče). Po ukrajinski legendi izvira česen iz zoba čarovnice – zato je greh, če ga jemo (Bulašev 1909: 379). Koren kukavice, ki je podoben zobu, naj bi pomagal proti zobobolu (Vzhodno Polesje) (SA 3: 596).

Dlan in roka

Pomladanski jeglič (*Primula veris* L.) se mora za ukrajinsko poimenovanje *božja ručka*, *božji ručki* (božja roka, božje roke) zahvaliti obliki svojih venčnih cevi (Annenkov 1876: 272). **Ptičjo dresen** (*Polygonum aviculare* L.) v Srbiji imenujejo *nokatac*, »ker imajo njeni hrustančasti, brazdasti listi obliko ozkih nohtov« (Machek 1954: 76).

Na Poljskem poznajo legendo, ki govori o rastlini *dalonka* (dlan), ki je zrasla iz rokavice, ki jo je nosila Devica Marija. Razcepljena dvojna korenina kukavice je rodila razna verovanja v različnih lokalnih tradicijah. Po bolgarskih in beloruskih verovanjih je korenina kukavice podobna dlani s petimi prsti, kar se tudi kaže v imenih: bolgarsko *rúččica* (roka), belorusko *dalonka* (dlan). Belorusi so korenino uporabljali kot sredstvo proti zanositvi (SA 2: 596). Ženska med porodom pije pripravek tega zelišča, *ruka Fatimy* (Fatimina roka) ali *bogorodicyna ručka* (roka Matere Božje): ker ima korenina obliko podobno roki, ki se razpira, se bo tako odprlo tudi njeno telo (Južni Slovani) (SA 3: 596).

Navadnemu kukovičniku (*Gymnadenia conopsea* R. Br. iz družine orhidej) v Kazanski regiji pravijo *ljub-trava*, *ljubovny ručki* (ljubezensko zelišče, ljubezenske roke). Za pripravo ljubezenskega napitka so uporabljali primerke z »ročicami« obrnjenimi navznoter; če so bile obrnjene navzven, so rastlino uporabljali v nasprotni namen (Krylov 1882: 35–36).

Navadni čapljevec (*Erodium cicutarium* L.) so v regiji Kaluga pili kot zdravilo proti krču, ker so njegovi »cvetni listi stisnjeni kot komolci v krču« (Annenkov 1876: 136).

Rastline z listi v obliki šape ali roke so pogosto uporabljali za zdravljenje vnetja kože med prsti: *mežperstica*, *mežeparščica* – **navadna plahtica** (*Alchimilla vulgaris* L.): »Če je koža med prsti vneta, jo pokrijemo s posušenimi listi *mežeparščice*.« (Smol.) Hkrati je beseda *mežeparščica* v krajevnem narečju pomenila »ipuščaj na rokah, srbež«. Sveže ali posušene liste so uporabljali tudi pri srbežu na stopalih (Dobrovol'skij 1914: 407).

Trup

Nekateri ukrajinski fitonimi – *adamove rebro* – **močvirski silj** (*Peucedanum palustre* L.); *čortove rebro* – **špajka** (*Valeriana dubia* Bung.) – so povezani s svetopisemskimi osebami, tj. z Adamom in s hudičem (Bulašev 1909: 349). Ruska legenda pravi, da je na grobu preroka iz njegovega rebra zrasel krompir (Usačeva 2000: 273). Rastlini iz družine glavincev – **poljskemu glavincu** (*Centaurea scabiosa* L.) v Permski regiji pravijo *hristosovy rjobra* (Kristusova rebra); uporabljali so jo proti bolečinam v ledvenem predelu (Annenkov 1876: 91).

Kačja dresen (*Polygonum bistorta* L.), ki so jo množično uporabljali za želodčne težave, se imenuje *zavjaznj korenj* (vezni koren) (Mosk., Arh.), *životni korenj* (trebušni koren), *žoludnični korenj* (želodčni koren) (Vjat.) itd.; v srbščini *želudnjak* (Merkulova 1965: 77). Ukrajinsko *zavjaznik* (veznik) je ime za **srčno moč** (*Tormentilla erecta* L), rastlino uporabljajo kot zdravilo proti driski (Avgustinovič 1853: 73–74). Različnim rastlinam so torej dajali podobna imena zaradi enake (ali podobne) uporabe.

Kadar so otroci zboleli »ot *suhotka*« (za sušico), so jih kopali v izvlečku *tolstuške* ("tolstičevke") oz. ostre homulice (*Sedum acre* L.). Raba temelji na morfoloških lastnostih – »Listi rastline so *mastni* in *sočni*. Zato se bodo redili tudi otroci.« (Markovič 1891: 426)

Spolovila

Besede, ki označujejo spolovila, so prenesli tudi na fitonime, na primer v ruščini *rebjačji miuduški* (dečkova moda) – **zeleni volčji jezik** (*Coeloglossum viride* L.); v srbsčini *popova muda* – **navadna trdoleska** (*Euonymus europaeus* L.); v bolgarskem narečju *mominski sram*, *mžko sramniče*, v srbsčini *sramak* (penis), **krmno korenje**, *Daucus Carota* (Annenkov 1876: 142, 316; SA 3: 301).

Cela vrsta rastlin je vključena v sklop ugank erotične vsebine. Rastline veljajo ali kot moške (grozdje, koruza, kumare) ali ženske (fige, stročji fižol, buče); nekatere veljajo kot dvospolne – paprika, zelje, oreh (Sikimić 1996).

Rastline z deli v obliki spolovil so dobile odgovarjajoča imena in uporabljali so jih v magiji plodnosti. Glavna med njimi je orhideja (v ruščini *jatryšnik*). Domnevajo, da je beseda izpeljana iz *jatro* (“trebuh, moda”) zaradi oblike korenin (Annenkov 1876: 232)). V narečjih so fitonimi različni, uporaba pa je skoraj enaka. Tako na primer **navadna močvirnica** (*Orchis latifolia* L.) v ljudskem verovanju spodbuja ljubezen in poveča spolno moč. Uporabljali so jo tudi v ljubezenskem napoju; Huculi so jo uživali proti spolni nemoči (Potanin 1899: 233). Nosečnice so iz korenine rastline skušale uganiti spol otroka: dolg koren je obetal fantka, okrogel koren pa deklico (Kedrina 1912: 102, 108). A. N. Afanasjev navaja drugo inačico prerokovanja: dva poganjka – deklica, trije poganjki – fantek (Afanas'ev 1994 (3): 227).

Močvirski kukavici (*Orchis palustris* Jacq.) so v Ukrajini pravili *krasnye sultančki* (rdeče perje); »njene korenine naj bi bile podobne spolovilu« (Avgustinovič 1853: 50). Drug fitonim za to rastlino je *ljubka* (iz korena *ljub* – ‘ljubezen’): nekatere lastnosti korenine so postale razlog, da so jo uporabljali kot sredstvo za vzbujanje ljubezni. Korenina ima lahko različni obliki: s poganjki, ki so podobni (moškimi) prstom, ali v obliki srca (ženska). Korenine je bilo treba izkopati, posušiti, namočiti v vodki in potem se je to dalo piti mladeniču in dekletu ob besedah: »Te cvetlice so se imele rade na gozdnem travniku. Vidva se torej imejta rada v hiši tako kot cvetlice na travniku!« (Hatemkin 1900: 8–9) Podobne lastnosti so rastlinam iz družine orhidej pripisovali v češki ljudski kulturi (Machek 1954: 299).

V Kaluški regiji so izvleček in korenine orhideje dali možu, ki je bil skregan z ženo: črna korenina je veljala za moža, bela korenina za ženo² (Kedrina 1912: 107–108). Uporabo **pegaste kukavice** (*Orchis maculata* L.) v ljubezenski magiji navaja tudi N. I. Annenkov: Prerokovalke so ljudem dale to korenino, da so jo nosili s sabo in da bi jih ljubljene/a imel/a rad/a, in zlasti poročenim ženskam, ki so bile skregane z možem (Annenkov 1876: 233).

Zelo verjetno je tudi verovanje v Arhangelški regiji glede rastline “*kukuša*” povezano z rastlino iz družine orhidej: »Korenina je dvojna: mož in žena. Če mož ne ljubi žene, dajte jo piti ženi in če žena ne ljubi moža, dajte jo piti možu in žena ga bo imela rada.« (Haritonov 1848: 15)

² Rastlinska družina orhidej ima gomoljaste korenine, stara posušena korenina se združi z mlado, močno korenino.

Če so kumare slabo uspevale in je bilo veliko slabih plodov, je moral moški brez hlač s koso zamahnuti nad gredicami, kjer so rasle (Gomelj) (SA 3: 498).

Medenica

Pri vseh Slovanih je bila navada, da je ženska pri sajenju zelenjave sedela na gredicah z razgaljeno medenico, da bi rastline zrasle tako velike kot njena medenica; (za obilo velikih kumar pa je žena prosila moža, da se je ulegel v brazdo (Gomelj)) (SA 3: 498).

Koža

142

Čistotel (čisto telo), **krvavi mlečnik** (*Chelidonium majus* L.), so v regiji Vologda uporabljali za odstranjevanje bradavic (Ivanickij 1890: 148). V Kazanski regiji so si z njim pri kopanju drgnili kožo proti garjam (Krylov 1882: 69). Ponekod so mu pravili tudi *borodavnik*, *borodavočnik* (bradavičar). V Kurski regiji so otroke s kožnimi boleznimi kopali v izvlečku te rastline (Annenkov 1876: 94). V Permski regiji je bil *čistotel deckij* (otrokovo čisto telo), **podlesna gladnica** (*Draba nemorosa* L.) »notranje zdravilo za kožne bolezni pri otrocih« (Annenkov 1876: 94, 398).

Telesne tekočine

Izmed telesnih tekočin v fitonimih večinoma nastopajo solze in kri.

Solze

Primerjava dela rastline s delom telesa v rastlinski semantiki rastlini pripisuje asociacije, ki so značilne za ta del telesa: podobnost med grahom in solzami je vzpodbudila močne asociacije z neko bodočo nesrečo. Etiološka legenda pravi, da je grah zrasel iz Adamovih solza, ko je prvič oral zemljo (po izgonu iz raja) in jokal (Bulašev 1909: 378). Gorski jesen je po beloruski legendi zrasel iz Evinih krvavih solza, ko jo je Bog izgnal iz raja (Nikiforovskij 1897: 129).

Kri

Ruska *krovohljobka*, *krovososka* (krvoses), srbska *krvara*, češki *krvavec*, *krvavní*, oz. **zdravilna strašnica** (*Sanguisorba officinalis* L.) se tako imenuje zaradi krvavo rdečih cvetov. Imena v ruščini *krovavnik*, *ivanova krovj*, *semibratnaja krovj*, ukraj. *krivca*, *božja krivca*, *Hristova krivc*, belor. *sjanjonova krow*, *kryvavnik*, češki *krvniček*, *krvavník* za slovensko **šentjanževko** (*Hypericum perforatum* L.) so nastala zaradi tega, ker imajo listi nekaterih vrst rdeče madeže in je izvleček iz njih rdeč, tako kot tudi sok iz cvetnih listov. V srbski tradiciji to posebnost lastnost (rdeče madeže na listih) razlagajo takole: to je kri Device Marije, ki je med menstruacijo kapljala na liste te rastline, zato je njeno ime *bogorodična trava* ali *bogorodica*, *bogorodičica*, *gospino cveče*, *gospina trava*, *gospino zelje* (Čajkanović 1985: 259).

Za **potonike** pravijo, da so rdeče zaradi na Kosovem polju prelite srbske krvi, in barve potonik v Dobriću razlagajo takole: črne so zrasle iz ciganske krvi, modre iz turške krvi in rdeče iz srbske krvi (Radenković 1996: 36–37).

Breskova dresen (*Polygonum persicaria* L.) ima liste z rdečimi madeži. Uporabljala jih je Devica Marija med menstruacijo in zato so v krajevni srbski tradiciji imenuje *trava majke božje*. Rastlino imenujejo tudi *golgotška trava* ali *hristova krv*, ker je na Golgoti zrasla iz Kristusove krvi, ki je kapljala nanjo in zato ima zdaj liste z rdečimi madeži (Špis - Ćulum 1995: 425(29)).

V srbski pesmi Pavlova mlada žena zavida njegovi sestri in njenemu možu; ubije njegovega bojnega konja, sokola in na koncu tudi lastnega dojenčka in za vse krivi Pavlovo sestro. Pavel ubije nedolžno sestro in dišeče cvetlice – zimzelen in bazilika – rastejo iz njene krvi. Iz krvi njegove zlobne žene pa so zrasle koprive in trni (Sofrić 1990: 202).

Človeško telo na splošno

Med vzhodnimi Slovani je razširjena etiološka legenda o bratu in sestri, ki sta bila zaradi incestnega razmerja spremenjena v cvetlici. Motiv je bil osnova za fitonime kot rusko *bratki*, *brat-sestra*, *ivan-da-marja* (Ivan in Marja), ki se ponavadi nanašajo na dvoje cvetic: **podlesni črnilec** (*Melampyrum nemorosum* L.) in **divjo vijolico** (*Viola tricolor* L.) z zelo posebno lastnostjo – v enem cvetu združujeta dve barvi (Čubinskij 1872). So pa tudi besedila, kjer ne gre za incestno razmerje. V beloruski varianti (območje Gomelj) je oče pustil sina in hčerko sama v gozdu in sta se od žalosti spremenila v cvetlico *bratki* (Usačeva 2000: 282).

V hrvaški pesmi je pelin zrasel iz telesa tašče obrekovalke, ki ga zemlja ni hotela sprejeti (Usačeva 2000: 273). Tobak je zrasel iz prahu, ki je ostal od hudičevega telesa, ali iz telesa ženske, ki je obglavila sv. Janeza (Bulašev 1909: 380, 384). Po ukrajinskih in poljskih legendah ima bezeg vonj po gnitju, ker se je Juda obesil na bezeg.

Cikorija pogosto raste ob poti, kot da bi čakala na nekoga; iz tega je nastal češki fitonim *čekanka*. Povezana je tudi z legendo o dekletu Čekanki, ki se je ubila na grobu ljubljenega in se spremenila v cikorijo (*Cichorium sativum*). Tako naj bi rastlina dobila njeno ime (Sofrić 1990: 41).

Verovanje v to, da imajo ljudje dvojnike v naravi, je dobro znano; zato velja prepoved škoditi naravnim dvojnikom, ker bi sicer prizadeli ljudi. V Leskovcu so ljudje verjeli, da so nekatera drevesa dvojniki ljudi in da je takoj, ko je padlo kako drevo, nekdo umrl. V Črni gori je veljalo, da če dvojčka hkrati sadita sadni drevesi, bo moral kot prvi umreti tisti, ki se mu drevo najprej posuši. Pri Huculih je izkoreninjena jablana pomenila smrt gospodarja ali gospodarice hiše. V nasprotju s tem so v Polesju po smrti gospodarja ali gospodarice morali posekati jablano ali hruško. Nosečnice niso smele sodelovati pri cepljenju sadnih dreves, ker so se bali, da bo dojenček umrl, če se cepič ne bo prejel ali če bodo drevo posekali.

Zelo je bil razširjen običaj, da so takoj po rojstvu otroka posadili drevo. Ponavadi je šlo za sadno drevo s pozitivno simboliko – za hrast ali brezo. Če se je drevo

potem posušilo, naj bi umrla tudi oseba, ki ji je drevo pripadlo. Trepetliko (»negativno« drevo) so redko uporabili kot dvojnika človeka, in še to samo v nasprotni namen: po ruskem običaju so mlado trepetliko posadili blizu hiše, ko je bil otrok bolan: če je umrlo drevo, naj bi otrok preživel, in obratno (SA 3: 570).

Pri nekaterih obredih so rastline uporabili kot nadomestek človeka, zlasti pri komuniciranju z drugim svetom. Tako je na primer v zahodni Srbiji pri obredu »odkupnine« za brata dvojčka ali *odnomesjačnika* (osebo rojeno v istem mesecu) »dolžni« brat na prsi preminulega brata položil veliko belo ali rumeno cvetlico z besedami »Dajem ti belo cvetlico – ti mi pa daj beli svet.« (Tolstoj 1988: 86–87)

V Mihajlovgradu (Bolgarija) so poznali obred, pri katerem so mrtvega mladeniča 144 in mrtvo dekle poročili z vejo črnega ribeza (Vinogradova 2000: 325).

Moški/ženska

Za drevesa je veljalo, da so spolna bitja (glej na primer folklorno predstavo, da je breza ženski simbol, hrast in gorski javor pa moška simbola; ali vzhodnoslovanska prepoved posaditi jelko ali brezo blizu hiše, ker naj bi ti drevesi »nagnali« ženske iz hiše; srbski običaj, da spodnjo obleko ženske, ki je pred kratkim zanosila, položijo pod moško ali žensko drevo glede na to, ali želi, da rodi fantka ali deklico (SA 2: 62).

Drevesom različnih »spolov« so pripisovali sposobnost imeti določene odnose in jih prenesti na ljudi. To je recimo razvidno iz ljubezenske magije, pri kateri so uporabljali lubje s kraja, kjer sta skupaj rasla »moško« in »žensko« drevo (npr. breza in hrast) (SA 2: 63).

Bolgari s Pirinskega območja so verjeli, da sta črni jesen in murva brat in sestra, zato ju nikoli niso jemali skupaj za kurjavo.

Neplodnost, otroci

Razlaganje »prihoda« otrok na svet je bilo večinoma povezano (zlasti v kratkih rekah o izvoru otrok) z rastlinami.³ Ljudje otrokom govorijo, da so jih našli med zeljem, krompirjem, kumarami, čebulami, bučami, cveticami, koprivami, osatom, na pepelnatosivi vrbi, brezi, hrastu, smreki, jablani itd. (Vinogradova 2000: 353–354). Imena rastlin so najbolj pogosto uporabljali za označevanje otrok – značilne oznake so npr. ruski *kapustniček* in *krapivnik*, češki *kopřivník*, poljski *pokrzywnik* – otrok iz zelja/kopriv (Machek 1971: 275).

Za plodno žensko je veljalo, da svojo sposobnost »cvetenja« lahko da naprej drevesu, če to ni obrodilo. Neplodna osebna pa naj bi že z dotikom ali s pogledom drevesu odvzela plodnost. Neplodna ženska je morala jesti določene dele sadnega drevesa, na primer prve tri popke ali cvetove (a to je hkrati škodilo drevesu), sadje druge žetve. Drugi način, kako odpraviti neplodnost, je bil, da je ženska čez noč obesila spodnjo obleko (z zavihanim robom) na sadno drevo in potem zjutraj pojedla

³ Otroke lahko »prinesejo« tudi živali in ptice (zajec, štorclja, krokar, gos, jastreb, labod, kukavica, galeb), resnične osebe (stara ženska, cigani, popotniki); ali jih pošilja Bog; mogoče jih je kupiti (Vinogradova 2000: 349).

vse, kar se je živega v njej nabralo. Celo danes ponekod verjamejo, da bodo dobili dvojčka, če jejo dvojne sadeže, na primer zraščeni jabolki.

Vsa ta gradiva kažejo na vero v tesne medsebojne vplive med svetom ljudi in rastlinskim svetom. Človek in rastlina si izmenjujeta plodnost, vendar morajo biti postopki uravnoreženi. Prekomerno nabiranje življenjske energije na eni strani poruši naravno ravnotežje in stanje se lahko popravi samo na račun žrtev na drugi strani. Takšno je npr. verovanje, da drugo cvetenje sadnih dreves napoveduje hudo nesrečo (visoko smrtnost ali lakoto v vasi, smrt ali pankrta v družini), ki ga poznajo vsi Slovani (Nikiforovskij 1897: 127. aq 925, 926; Demić 1899: 1262). Pretirana koncentracija »življenjske sile« v enem delu celote, ki jo tvorita narava in kultura, se mora kompenzirati na račun drugega dela.

Bolezen

Belorusi so vročino »predali« trepetliki⁴; vzhodni Slovani so gorskemu jesenu obljubili, da mu ne bodo polomili vej in da ne bodo jedli jagod proti zobobolu. A drevesu so lahko tudi grozili in grožnjo ponazorili z upogibanjem drevesa do stopnje, ko se je njegov vrh dotaknil tal.

Dolgodlakava škržolica (*Hieracium pilosella* L.) ima v ukrajinščini fitonim *neču viter* (ne čuti vetra), ker se listi te nizke rastline ne premikajo v vetru. In to pojasnjuje, tako pravijo, zakaj se uporablja za zdravljenje vročine – potrebno lastnost rastline je bilo treba predati bolni osebi.

Značaj

Z rastlinskimi imeni so označevali tudi značaj.

V ukrajinski pripovedki (iz Harkovske regije) se otroci očeta-belouške po njegovi smrti spremenijo v rastline. Izdajalska hči se spremeni v koprivo ob materini obsodbi: »Ljudem bo vedno povzročila bolečino, tako kot si jo ti meni!« In Vasja, ki je skrivnost obdržala zase, se je spremenila v dišečo baziliko (ukr. *vasiljok*). Pred spremembo je njena mati rekla: »Ljudje bodo vedno uživali v tvojem vonju in vedno te bo imeli v svojih hišah in cerkvah!« (P. I. 1891: 125–128)

Čustva in stanja

Žalost

Videz cvetlice lahko vzbuja asociacije s tem ali onim čustvom. Tako belorusko narečno ime *paniknica* ("mlahavec") za **potočno sreteno** (*Geum rivale* L.) izhaja iz njenih mlahavih cvetov (Gancharyk 1927: 194). Asociacija lahko služi kot osnova za uporabo rastline: v Premski regiji se **kimasta lepnica** (*Silene nutans* L.) imenuje *potoskujka* (»koperneča«), ker se njeni cvetovi žalostno klanjajo proti tlom. Ta rastlina naj bi zdravila žalost, potrnost in podobne tegobe (Krylov 1876: 81).

⁴ Predati bolezen naprej je običajni način zdravljenja; lahko se jo predaja osebi, živini ali predmetu.

Strah

Nekateri viri ne govorijo samo o izvoru rastline, ampak o izvoru neke njene lastnosti, na primer o trepetanju trepetlike. V bolgarski legendi se kača poroči z dekletom, ki rodi hčerko Treperuško. Hčerka materinim sorodnikom izda očetovo skrivnost, nakar ga ti ubijejo. Medtem ko umira, hčer spremeni v neprestano trepetajoče drevo in jo preklinja: »Treperika, postala boš drevo in noč in dan, poleti in pozimi, boš trepetala!« (SA 3: 570) Deblo breze se je pobelilo od strahu, ker se je Juda hotel obesiti na brezo.

Sram

146

Velecvetna vehrica (*Orlaya grandiflora* L.), v srbsčini *stidak*, *sramak*, ima bele cvetove z rdečo piko v sredini. Srbi pravijo, da je bilo nekoč več rdeče barve, vendar je je zdaj vse manj, ker se ljudje pač vse manj sramujejo (Čajkanović 1985: 223; Sofrić 1990: 207).

Sen

Navadni kosmatinec (*Pulsatilla pratensis* in *Pulsatilla latifolia*) ima rusko ime *son-trava*, belorusko *son lugavy*, *son-trava* zaradi mlahave oblike rastline, pri kateri se cvet skoraj dotika tal.

Zaključek

Ugotovili smo, da je simbolika rastline odvisna od njenega videza in da je več semantičnih načinov za primerjavo rastline z delom telesa: barva, oblika, vonj, dejstvo, da bode, itd. Te lastnosti se odražajo v fitonimih, v frazeologiji in folklori (predvsem v etioloških legendah) in tudi v uporabi rastlin v ljudski magiji in medicini.⁵ Te tri ravni – jezik, folklor in obredi – so povezane, vendar ni vedno mogoče najti specifičnega motiva za vse tri.

Antropomorfizacija v gradivih, ki sem jih v članku uporabila, deluje kot oblikovalna sila, ki ureja celoto vedenja o svetu rastlin. Vendar ne gre samo za medsebojne odnose dveh sistemov poimenovanj, ampak za del sistema, v katerem se trajnost ohranja na vsaj dva načina: »vertikalno« (možnost izražati isti pomen z besedilom ali z besedo, uporaba simboličnosti rastline v dejanjih) in »horizontalno« (možnost izražati isti pomen v različnih poimenovanjih). Na primer motiv »belouškine žene«, ki smo ga srečali pri poimenovanju rastlin (pri drevesih in zeliščih), obstaja tudi pri poimenovanju živali, v teriomorfni obliki: hčerka se spremeni v žabo, sin v slavčka (SA 3: 39). To dokazuje sistematično naravo mitološkega modela sveta.

⁵ Po zeliščnih knjigah sta v ljubezenski magiji pomembno vlogo igrala tudi oblika in barva korenin. Videz in lastnosti zelišč lahko uporabljamo za identifikacijo rastlin, ki so opisane v teh knjigah.

Zemljepisne oznake

Arh. – Arhangelška regija

Kursk – Kurska regija

Mosk. – Moskovska regija

Sib. – Sibirija

Vjat. – regija Vjatka regija

Vlad. – Vladimirska Volog. – regija Vologda

LITERATURA

AFANAS'EV, Āleksandr N.

1994 Poēticheskie vozzrenija slovan na prirodu. Moskva

ANNENKOV, Nikolaj

1876 Botaničeskij slovar'. Sankt-Peterburg

AVGUSTINVIČ, F. M.

1853 O dikorastuščih vračebnyh rastenijah Poltavskoj gubernii. V: Trudy komissii vysočajše učreždennoj, pri imperatorskom un-te sv. Vladimira dlja opisanija gubernij Kievskogo učebnogo okruga. Knj. 2. Kiev, str. 1–91.

BULAŠEV, G. O.

1909 Ukrainskij narod v svoih legendah i religioznyh vozzrenijah i verovanijah. Zv. 1: Kosmogoničeskie ukrainskie narodnye vozzrenija i verovanja. Kiev

ČAJKANVIČ, Veselin

1985 Rečnik srpskih harodnih verovanja o viljkama. Beograd

ČUBINSKIJ, P. P.

1877 Trudy étnografičesko-statističeskoj ékspedicii v zapadno-russkij kraj. Del 1, zv. 2: Poslovicy. Zagadki. Koldovstvo. Sankt-Peterburg

DEMIČ, V. F.

1899 Legendy i pover'ja v russkoj narodnoj medicine. Vestnik obščestvennoj gigieny, sudebnoj i praktičeskoj mediciny št. 9, str. 1151–1181; št. 10, str. 1240–1267.

DOBROVOL'SKIJ, V. N.

1914 Smolenskij oblastnoj slovar'. Smolensk

HARITONOV, Ā.

1848 Vračevanie, zabavy i pover'ja krest'jan Arhangel'skoj gubernii, uezdov: Šenkurskogo i Arhangel'skogo. Otečestvennye zapiski 58, št. 5–6, str. 1–24.

HATEMKIN, Ā. G.

1900 Privorotnye sredstva. Kievskaja strana 68, št. 4, str. 8–9.

IVANICKIJ, N. A.,

1890 Materialy po étnografii Vologodskoj gub. Izvestija obščestva ljubitelej estestvoznanija, antropologii i étnografii. Knj. 69: Trudy étnografičeskogo otdela, zv. 11, del 1, str. 1–231.

KEDRINA, R. E.

1912 Obrjad křešćenija i pohoron kukuški v svjazi s narodnym kumovstvom. *Ėtnografičeskoe obozrenie* 92–93, št. 1/2, str. 101–139.

KRYLOV, P.

1876 O narodnyh lekarstvennyh rastenijah, upotrebljaemyh v Permskoj gubernii. V: Trudy obščestva estestvoispytatelej pri Imperatorskom Kazanskom Universitete. *Zv. 5.*, del 2. Kazan’.

1882 Nekotorye svedenija o narodnyh lekarstvennyh sredstvah, upotrebljaemyh v Kazanskoj gubernii. V: Trudy obščestva estestvoispytatelej pri Imperatorskom Kazanskom Universitete. *Zv. 11.*, del 4. Kazan’.

MACHEK, Vaclav

1954 Česká a slovenská iména rostlin. Praha

148

1971 Etymologický slovník jazyka českého. Praha

MARKEVIČ, N. A.

1860 Obyčai, pover’ja, kuhnja i napitki malorossijan. Kiev

MARKOVIČ, V.V.

1891 Znaharki novogo tipa. *Kievskaja starina* 35 (dekabr’), str. 413–429.

MOROZ, A. B.

2000 Narodnoe ogorodničestvo u vostočnyh slovjan kak sistema kodov. *Kodovi slovenskih kultura* 5 (Zemljoradnja), str. 131–145.

NIKIFOROVSKIJ, N. Ja.

1897 Prostorodnye primeny i pover’ja, suevernye obrjady i obyčai, legendarnye skazanija o licah i mestah. Vitebsk PA - Polesje Archive (Polesskij arhiv, Institut Slavjanovedenija RAN, Moskva) P. I. 1891. P. I. Iz oblasti malorusskikh narodnyh legend. *Ėtnografičeskoe obozrenie* 9, št. 2, str. 110–132.

POTANIN, G.

1899 Ėtnografičeskije zametki na puti ot g. Nikol’ska do g. Tot’mj. *Živaja starina*. Del 1, str. 23–60; del 2, str. 167–239.

RADENKOVIČ, Ljubinko

1996 Simbolika sveta u narodnoj magiji južnih slovena. Niš

RODIONOVA, I. V.

2002 Biblejskie motivy v narodnyh nazvanijah rastenij. *Živaja starina* 34, št. 2, str. 38–39.

SA

1995–2004 Slavjanskije drevnosti. V: *Čtnolingvističeskij slovar’*. 5 zv. Moskva

SIKIMIĆ, Biljana

1996 Erotske konotacije fitonima u narodnim zagonetkama. *Kodovi slovenskih kultura* 1 (Biljke), str. 57–67.

SOFRIĆ, Pavle

1990 Glavnije bilje u narodnom verovanju i predanju kod nas Srba. Beograd

ŠPIS - Ćulum, Marija

1995 Fitonimija jugozapadne Bačke (korovska flora). *Srpski dijalektološki zbornik* 41, str. 397–490.

TOLSTOJ, N. I.

1988 Zaklinanija, svjazannye s institutom pobratimov i »odnomesjačnikov« V: *Ėtnolingvistika teksta : semiotika malyh form fol'klora : tezisyy i predvaritel'nye materialy k simpoziumu*. Moskva, str. 85–88.

USAČEVA, V. V.

2000 Mifologičeskie predstavlenija slavian o proišhoždenii rastenij. V: *Slavjanskij i balkanskij fol'klor : narodnaja demonologija*, str. 295–302.

VINOGRADOVA, L. N.

2000 Narodnaja demonologija i mifritual'naja tradicija slabjan. Moskva

ZALESOVA, Ĺ. N.; PETROVSKAJA Ĺ. V.

1898–1901

Polnyj illjustrrovannyj slovar' – travnik i svetnik, sostavlennyj po novejšim botaničeskim i medicinskim sočinenijam vrač. E. N. Zalesovoj i O. V. Petrovskoj. 4 zv. Sankt-Peterburg

149

BESEDA O AVTORICI

Valerija B. Kolosova, dr., Evropska univerza v Sankt Peterburgu, Oddelek za etnologijo.

Diplomirala je leta 1995 iz tujih jezikov na Herzenovi pedagoški univerzi, magistrirala leta 1997 iz pedagogike na isti univerzi in leta 1998 iz etnologije na Evropski univerzi v Sankt Peterburgu. Leta 2004 je na Evropski univerzi v Sankt Peterburgu, Inštitut za slavistiko (Ruska akademija znanosti, Moskva), doktorirala iz filologije z disertacijo »*Leksika in simbolizem v ljudski botaniki vzhodnih Slovanov (s splošnim slovanskim ozadjem). Etnolingvistični vidik*«. Opravila je štiri terenske raziskave v severozahodni Rusiji in v Ukrajini in je avtorica šestnajstih publikacij (v ruščini). Raziskuje zlasti etnobotaniko, etnolingvistiko, etnosemiotiko in folkloro.

ABOUT THE AUTHOR

Valeria B. Kolosova, Ph. D., European University at St. Petersburg, Ethnology Dpt. BA (1995, Herzen Pedagogical University, Foreign Languages) MA (1997, Herzen Pedagogical University, Education) MA (1998, European University at St. Petersburg, Ethnology) PhD (Philology) (2004, European University at St. Petersburg, Institute of Slavic Studies (Russian Academy of Sciences, Moscow); dissertation: »*Lexis and Symbolism of the Eastern Slavs Folk Botany (on the general Slavic background). Ethnolinguistic aspect*«).

Four field researches in North-West Russia and the Ukraine. Author of 16 publications (in Russian). Areas of research interest: ethnobotany, ethnolinguistics, ethnosemiotics, folklore.

SUMMARY

THE HUMAN BODY AND PLANTS**Mutual relations between their name codes**

The article presents the relations between two name codes in traditional Slavic culture: the names of body parts and those of plants or how the names of body parts are reflected in the plant name code. Three levels can be presented:

1) the level of language, that is the use of the names of body parts in phytonyms (Rus. *adamova golova* [Adam's head], Ukr. *bogoroditsyna ruchka* [Our Lady's hand], Pol. *panieńczone włosy* [girl's hair] etc.);

2) the level of folklore (etiological stories – the origin of plants from the human body);

150 3) the level of ritual, that is using the (real and symbolical) human body or its parts to influence plants, instructions and taboos about planting vegetables. On the other hand, plants are widely used to influence the human body (usually in folk medicine) on the basis of the similarity of their parts.

The second objective is to demonstrate the single principle behind this «anthropomorphisation» at all three levels – semiotising the objective features of a plant. In the «ideal» case, we have a phytonym containing the name of a body part, an etiological story about the plant, and instructions how to use it. More often, however, only two levels are found (or even only one).

(e.g. Rus. *ochnaja trava*, Ukr. *ochanka*, Srb. *očanica* [eye flower] *Euphrasia officinale* L., which got its name from the bright spot in its centre, similar to the pupil of the eye, is used in folk medicine mainly to cure eye diseases.

The anthropomorphisation in the materials used in the article acts as a structuring force, which regulates our knowledge of the world of plants. However, the relationship is not only between the two name codes, but is part of a system, in which sustainability is maintained in at least two ways: «vertical» (the possibility to express the same meaning with a text or a word, to use the symbolism of a plant in actions), and «horizontal» (the possibility to express the same meaning in different name codes). This demonstrates the systematic character of the mythological model of the world.